

بزرگان
در
اندیشه فریختگان

به کوشش:
گروه پژوهش‌های تاریخی اندکرات

- بازرگان در اندیشه فرومختگان
- به کوشش: گروه پژوهش‌های تاریخی انتشارات قلم
- ناشر: شرکت انتشارات قلم
- حروفچینی و صفحه‌آرایی: حروفچینی هما (امید سیدکاسمی)
- نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۳
- لیتوگرافی: الوان
- چاپ و صحافی: پژمان
- شمارگان: ۱۵۰۰ جلد
- ما: ۳۳۰۰۰ تومان
- ک: ۲-۲۲۵-۳۱۶-۹۶۴-۹۷۸
- ISBN: 978-964-316-225-2
- همه حقوق محفوظ است

تهران، تقاطع بهار و سیه، ساختمان
ایرج، طبقه همکف، شماره ۶
تلفن ۸۸۳۱۲۸۹۳
تلفکس ۸۸۲۹۳۶۶

عنوان و نام پدیدآور	: بازرگان در اندیشه فرومختگان، به کوشش گروه پژوهش‌های تاریخی انتشارات قلم.
مشخصات نشر	: تهران، قلم، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	: ۷۰۶ ص.
شابک	: 978-964-316-225-2
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا.
یادداشت	: کتابنامه به صورت زیرنویس.
موضوع	: بازرگان، مهدی، ۱۲۸۶-۱۳۷۲.
موضوع	: روشنفکران دینی - ایران - قرن ۱۴.
موضوع	: سیاستمداران ایرانی - قرن ۱۴.
موضوع	: نخست‌وزیران - ایران.
موضوع	: شعر فارسی - قرن ۱۴.
شناسه افزوده	: شرکت انتشارات قلم.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۹ ب ۲۴ ب ۲ / ۵ / ۱۵۳۴ DSR
رده‌بندی دیویی	: ۹۵۵/۰۸۲۴۰۹۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۰۴۶۸۳۲

فهرست

۱۱ □ پیشگفتار

بخش اول: بازرگان در اندیشه شاعران ﴿ ۱۵ ﴾

- ۱۷ ای نقطه وصل دانش را این (حسن احمدی گیوی)
- ۱۹ گلبنی عطرافشان (عبدالعلی ادیب برومند)
- ۲۱ بازرگان آزادی (حسین احمدی)
- ۲۲ مونس جان (سیداکبر احمدزاده)
- ۲۳ مرثیه‌ای در سوگ آبرمرد (میرعبدالحمید ادبی حمید)
- ۲۴ حماسه (خانم فرشید افشار)
- ۲۵ آرام و بی‌کرانه (مهرانگیز اوحدی)
- ۲۶ آیت حسن الماب (نورالله باستانی)
- ۲۸ در تشییع مهندس عشق و آزادی (ع.ع. پرومته)
- ۲۹ ناقوس شرق را بنوازید (ع. تندی زاده)
- ۳۱ نادره مرد (میدر با آل یاسین)
- ۳۲ آزاد و سرافراز (محمد علی رانچی)
- ۳۳ نور اهورایی (امیر هومردیور)
- ۳۴ یاد یاران جدا شده (اعظم طالقانی)
- ۳۵ منظومه‌های آنس و استغنا (فضل‌الله فرزانه زرنند)
- ۳۷ به جنت شادمان یاداروانش (مصطفی فیضی کاشانی)
- ۳۸ وداع با عاشقان (مراد کاشانی تویسرکانی شیدا)
- ۳۹ عالمی آزاده (حسین هاتفی ارکانی قمی)
- ۴۰ چریک پیر ایران (امیر هومردیور)
- ۴۱ آخرین تیر صبر (هومن یوسفدهی)

- ۴۲ (مسلم) در اوج قلّه ایمان
- ۴۳ (ملیحی) عشق وطن
- ۴۴ (محمد منتظر) در سوگ بازرگان عشق
- ۴۵ (ماشاءالله هداوند (هدا)) مهندس مهدی، انسان خدوم (نس ایران بود
- ۴۶ (امیرعلی بنی اسدی) حجتی بود که با غیر خدا کار نداشت
- ۴۸ (طه حجازی (ح. آرزو)) آمیزه مبارکی از حزم و عشق ورزیدن

بخش دوم: مقالات، خاطرات، مراسم (۵۵)

- ۵۷ (علی اصغر تهرانیچی) بازرگان و راه طی شده‌اش
- ۶۰ نگاه مهندس مهدی بازرگان در یک نگاه
- ۷۱ (پیام مهندس بازرگان به کارمندان) انقلاب درونی، عمقی و اساسی بکنید
- ۷۴ متن کامل نطق مهدی بازرگان در مجلس اول راجع به «انتخابات آزاد»
- ۷۸ (حمید بهرامی احمدی) نگاهی به زندگی سیاسی - مذهبی مرحوم بازرگان
- ۸۵ (محمدرضا تیریزی شیرازی) بازرگان آموزگار بزرگ، دانش، اخلاق و سیاست
- ۹۲ علی شاملو محاکمه در عشرت‌آباد
- ۹۸ اعتراض بازرگان به شکنجه و سواست‌رانیان
- ۱۰۱ (مصاحبه با غلامرضا نجاتی) مهندس بازرگان و تدوین خاطرات
- ۱۱۳ (مهدی چهل تنی) بازرگان و دفاع از حریم تشیع
- ۱۲۷ (مهدی چهل تنی) یادگارهای مهندس مهدی بازرگان
- ۱۳۱ (دکتر سیدمحمد مهدی جعفری) مراحل مختلف زندگی بازرگان
- ۱۳۴ (دکتر سیدمحمد مهدی جعفری) مردی بزرگ از سلالة راستان
- ۱۳۸ (مصاحبه با مرحوم علی اردلان) درد باید مرد سوز و مرد باید گام زن
- ۱۴۳ (دکتر علی ایزدی) خلوص خدمت بازرگان
- ۱۵۳ (احمد نراقی) بازرگان و مسأله علم و دین
- ۱۶۹ (مصاحبه با حجت الاسلام محمدجواد کرمانی) روحانیت و مهندس بازرگان
- ۱۷۶ (مقصود مستخراه) در اعماق
- ۱۸۳ (گفت‌وگو با مهندس ابوالفضل بازرگان) سیاستمدار اخلاق‌گرا، مبارز واقع‌گرا
- ۱۹۰ (مرتضی کاظمیان) بازرگان و مهندسی سیاست
- ۱۹۷ (محمد حیدری) بازرگان و پروژه عدالت و آزادی
- ۲۰۳ (علی شاملو) روشنفکر متشعر
- ۲۱۳ (مهدی غنی) همه با هم
- ۲۱۵ (گفت‌وگو با مسعود پدram) چه نیازی است به بازرگان
- ۲۲۳ (علی خوشگواری) بازرگان، مبتکر گفتمان علمی در دین‌پژوهی

- ۲۳۳ (گفت‌وگو با محمد بسته‌نگار) دموکراسی از نگاه بازرگان
- ۲۳۷ (گفت‌وگو با دکتر ابراهیم یزدی) طالقانی مخالف نخست‌وزیری بازرگان
- ۲۴۴ (محمدصادق جنان صفت) بازرگان، اقتصاد و انقلاب
- ۲۴۶ (روزنامه شرق) ۱۰ سال پس از بازرگان
- ۲۵۳ (روزنامه کارگزاران) به یاد مهندس مهدی بازرگان
- ۲۵۷ (مراد همتی) رابطه دین و سیاست از دیدگاه مهندس بازرگان
- ۲۶۳ (امیر بحرینی زاده) خدمتگزاری عاشقانه عاشقان ایران
- ۲۶۶ (مصطفی ملکیان) مردم‌سالاری و معنویت
- ۲۷۲ (پرویز ورجاوند) از ریاست دولت موقت تا بازگشت به اپوزیسیون
- ۲۷۹ (وحید میرزاده) روشنفکران و دوران بازرگان
- ۲۸۵ (مجید تولایی) انقلاب و بازرگان
- ۲۸۹ (نوید بازرگان) بازرگان و هویت ملی
- ۳۰۲ (محمد بسته‌نگار) به سوی آزادی
- ۳۱۶ (غلامعباس توسلی) الگوی تعادل ترمودینامیک جامعه بشری
- ۳۲۸ (ترجمه: احسان شریعتی) نامه سرگشاده میشل فوکو به مهندس بازرگان
- ۳۳۲ (مرتضی کاظمیان) سیاست بازرگان میان رئالیسم و ایدئولوژی
- ۳۳۸ (علی اکبر معین فر) بازرگان بازرگانی نکرد
- ۳۴۰ (گفت‌وگو با مهندس عزت‌الله سبحانی) گفت‌وگو با مهندس عزت‌الله سبحانی
- ۳۵۰ (گفت‌وگو با مهندس هاشم صباغیان) گفت‌وگو با مهندس هاشم صباغیان
- ۳۶۴ (گفت‌وگو با مهندس محمد توسلی) گفت‌وگو با مهندس محمد توسلی
- ۳۸۵ (دکتر محمدحسین بنی‌اسدی) بازرگان؛ ایستادگی بر عقیده تا استعفا
- ۳۹۷ (محمد حیدری) مالکیت آزادی است
- ۴۰۲ (دکتر ابراهیم یزدی) مردی از کرانه‌ها
- ۴۰۷ (دکتر علی‌اکبر رجایی) مشروطه خواه آرام
- ۴۱۰ (سرگرم باغیان) بازرگانی که بی‌مشتري نماند
- ۴۱۷ (نقیسه بیگلری) یاد یازده استاد دانشگاه
- ۴۲۲ (محمد بسته‌نگار) دموکراسی و حقوق بشر در اندیشه مهندس بازرگان
- ۴۴۱ (حسین کرمانی) تکیه بر کرسی پلنگ
- ۴۴۵ (دغدغه دموکراسی در دوران انقلاب) دغدغه دموکراسی در دوران انقلاب
- ۴۵۷ (بازرگان: مبارزه جویی صنعت‌پیشه، سیاستمداری مداراگر) بازرگان: مبارزه جویی صنعت‌پیشه، سیاستمداری مداراگر
- ۴۶۲ (سعیدیا مرد نکونام نمیرد هرگز مرده آنتست که نامش به نکویی نبرند) سعیدیا مرد نکونام نمیرد هرگز مرده آنتست که نامش به نکویی نبرند
- ۴۶۵ (یادی از مهندس بازرگان، آن مسلمان وارسته و مبارز صدیق) یادی از مهندس بازرگان، آن مسلمان وارسته و مبارز صدیق
- ۴۶۸ (دکتر ابراهیم یزدی) روشنفکری دینی و چالش‌های جدید

- آیات عبدالرحمان در سیمای بازرگان (دکتر محمدحسین بنی‌اسدی) ۴۸۱
- استبداد برای خود، آزادی برای دیگران (گفت‌وگو با محمدحسین بنی‌اسدی) ۴۹۲
- کارنامه مهندس مهدی بازرگان ۵۰۷
- بازرگان مردی مستقل، معتدل، رادیکال (عزت‌الله سبحانی) ۵۱۱
- مردی که شاه‌نفس خود را مهار کرده بود (دکتر ابراهیم یزدی) ۵۲۶
- مهندس بازرگان چرا نخست‌وزیر شد؟ (دکتر ابراهیم یزدی) ۵۳۰
- مهندس بازرگان، نواندیشی و لیبرالیسم (محمد بسته‌نگار) ۵۳۸
- مصدق و بازرگان (گفت‌وگو با دکتر ابراهیم یزدی) ۵۴۳
- روایات سیاستمداران از کتاب بازرگان (ایرج جمشیدی) ۵۵۰
- ارباب زمان برایان برازجان، کتابی که قرآن را تحلیل می‌کند (پروین بختیارنژاد) ۵۵۳
- کاشف بیروتین اعجاز (محمدنوید بازرگان) ۵۵۷
- بازرگان و تحولات (محسن آرمین) ۵۵۹
- بزرگداشت (پروین بختیارنژاد) ۵۷۶
- تجربه بازرگان (مراد تقفی) ۵۸۱
- فقط یکی، بازرگان (مسعود بهنود) ۵۹۵

بخش نهم: خاطرات (۵۹۹)

- همواره در تلاش، همواره در حرکت و همواره (فتانه بازرگان (محقق)) ۶۰۱
- بهار در باغچه پدر، بدون پدر (زهرا بازرگان (حجازی)) ۶۰۵
- تصویرهای ماندگار (محمدنوید بازرگان) ۶۱۱
- گام به گام با پدر، گردشی در باغ خاطرات (افرشته بازرگان (بنی‌اسدی)) ۶۱۷
- دلیم برای پدر تنگ شده (زهرا بازرگان (حجازی)) ۶۲۰
- همسر خوب (فانم ملک طباطبایی) ۶۲۵
- حتماً همه را بخشیده است (فانم طباطبایی) ۶۲۷
- حساسیت در مورد بیت‌المال (مهندس علی‌سباغیان) ۶۳۰
- دوش در وقت سحر از غصه نجاتم دادند (احمد نجوب) ۶۳۲
- هنر بازرگان (جلال رفیع) ۶۳۶
- من قانع شده‌ام که کتاب الله و عترتی صحیح است ۶۳۹
- آدمی چنین خاکی ندیده بودم (عزت‌الله سبحانی) ۶۴۱
- آزادی ضامن بقای یک نظام (محمود حکیمی) ۶۴۲
- وصیت‌نامه بازرگان در خانه نارون ۶۴۸
- بازرگان و قرآن (دکتر رضا صدر) ۶۵۳
- از جمله نوادر تاریخ (مهندس مصطفی کتیرایی) ۶۵۷

۶۶۱		مراسم تبریز
	گزارشی از مراسم بزرگداشت چهلمین روز درگذشت مرحوم مهندس مهدی بازرگان در مسجد دانشگاه	
۶۶۲		صنعتی امیرکبیر
۶۶۵		مراسم زنجان
۶۶۸		مراسم شیراز
۶۷۱		مراسم تهران
۶۷۴		گزیده‌ای از سخنان دکتر یدالله سبحانی
۶۷۶		متن سخنرانی دکتر یدالله سبحانی در چهلمین روز وفات مرحوم مهندس مهدی بازرگان
۶۷۷		گزیده‌ای از سخنرانی دکتر یزدی در مسجد گیاهی تهران
۶۷۹		قدرت ایمان، سجاقت
۶۸۱		مراسم اصفهان
۶۸۵	(عزت‌الله سبحانی)	در سوگ پیش‌کسب
۶۸۷	(محمد بسته‌نگار)	احیای ارزش‌ها، اسلام
۶۹۰	(ارژنگ مانیان)	بازرگان اسلام طراز و پرکار و برای ملی ما ایرانیان
۶۹۲	(محمدجواد حجتی کرمانی)	مهندس مهدی بازرگان، راهبر و راه‌آوده مصلحان ایران
۶۹۶	(اصغر صادقی)	به یاد شادروان مهندس بازرگان
۷۰۳	(زهرا بازرگان)	میراث پدر

www.ketab.ir

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار

مهندس مهرداد بازرگان از جمله مردان بزرگ میهن ماست که هر چه بیشتر زمان می‌گذرد مقام و شخصیت او بیشتر نمایان می‌گردد. زندگی وی که بر اساس ایمان به قرآن کریم و اسلام بنیان نهاده شده بود می‌تواند الگو و نمونه‌ای از زندگی یک انسان باشد.

در باره زندگی و شخصیت مهندس بازرگان گفته شده است، اما به نظر ما بهترین تعبیر از رضا خجسته رحیمی - که مقاله‌اش در این مجموعه به دسترس شما می‌رسد - این است:

«بازرگان از نردبان سیدالشهدا تا بالابند، اما لباس صداقت از تن درنیآورد. او صادق بود، چه آنگاهی که در حکومت بود و چه آنگاهی که سخاوت از حکومت»

و چه خوب گفته است پژوهشگر فرزاد علی‌مغری بر این که:

«مهندس بازرگان هر آنچه که انسان را از انسانیت ساخت منع کرده، آن را ناپسند شمرده و با آن به مبارزه برمی‌خاست، چه در شکل و هیأت طاغوتی و چه در قالب‌های زاهدانه و ریاکارانه دینی»

و چه خوب می‌گوید خانم مهرانگیز اوحدی شاعره این مهندس بازرگان بزرگمرد تاریخ که در مقابل سخنان خشمگین مخالفان همچنان از مهرورزی و محبت سخن می‌گفت و به انسان‌ها مهر می‌ورزید:

صد موج خشم بردل او زخم می‌زند

او بر کران هستی خود مهر می‌فزود

و این مهرورزی را از خدای خویش آموخته بود که به او عشق می‌ورزید.

او در طریق زنده‌دلان راه می‌سپرد

الهام عشق از نفس یار می‌شنود

و به خاطر این مهرورزی او به انسان‌ها بود که چون از میان مردم به جهان دیگر رخت یربست شاعری فرهیخته چون تندیس زاده گفت که ناقوس شرق را بنوازند زیرا که آورنده صحیفه آزادی جان سپرد:

ناقوس شرق را بنوازید

اعلام سوگواری سردار پیر را

آواز دردهید که سردار پیر شرق

آورنده صحیفه آزادی

... جان سپرد

و چه خوب می‌گوید شاعر معاصر سیدرضاءل یاسین که او همچون میرزا تقی‌خان امیرکبیر به آزادی مردم ایران و عمران و وطن می‌اندیشید:

او تقی‌خان دگر بود به عمران وطن

حیف و صد حیف که از جسم وطن چون جان شد

و چه خوب سروده است محمدمهدی تهرانهچی که این مهر و محبت به انسان‌ها را بازرگان در مکتب اهل بیت(ع) و مهدی موعود آموخته بود:

عارفی بود سخندان و سخی طبع و سلیم

خوب در خرد و چنان اختر مسعود برفت

داد مکتب به مانهضت آزادی را

نکته تغزیه تاریخ سفزود و برفت

... مکتب مهران از داد او بهره گرفت

چشم بردر به راه موعود برفت

رحمت ایزد دادار بر آن است یکی

آفرین باد بر آن تن که چه محسود برفت

بازرگان دلیری و شهامت را از علی(ع) آموختند و همان آموزه‌ها موجب شد که راه «داد» و «عدالتخواهی» را بپیماید.

زیست آزاد و سرافراز چنان سرو بلند

با تنی پاک و منزّه سوی معبود برفت

سال‌ها شیرصفت محبس طاغوت چشید

تا علی‌گونه ره داد بپیمود و برفت

و دکتر رضاصدر با ذکر سخنی از بازرگان که در سال ۱۳۴۹ گفته است، می‌دهد که چرا وی مبارزه با استبداد را وظیفه اصلی هر انسان فرزانه می‌دانست:

«روح و روان استبداد، چه آثاری به لحاظ نوکرسازی و تملق و دناوت پروری، یعنی بی‌شخصیت دارد، خدا

می‌داند. و چون برتری و فرمانروایی بر پایه‌های غیر طبیعی، تحمیلی یا تصنعی مدارا می‌نمورد.»

دکتر محمدحسین بنی‌اسدی در مقاله «آیات عبادالرحمن» در سیمای بازرگان نوشت:

«در تاریخ معاصر ایران شاید مهندس بازرگان، از معدود سیاستمدارانی باشد که ۴۰ سال پیش مبارزه با

استبداد را مبارزه با شرک معرفی کرد و بر اساس دیدگاه دینی، یک تئوری مبارزه اجتماعی - سیاسی اصیل و

عمیق ضد استبدادی را که تا به امروز حیات و اعتبار داشته است، پایه‌گذاری نمود.»

بازرگان اعتقاد به خدا را عامل اصلی خدمت و محبت به انسان‌ها می‌داند و در ارزیابی ارزش‌ها می‌گوید:

«سرچشمه معنویت و خدمت و محبت انسان‌ها در اعتقاد به خدا می‌باشد که به وسیله انبیاء تعلیم داده شده

است، یعنی آنجا که هدف انسان از مادیات و دنیاپرستی و عالم آکل و مأکولی که عامل رقابت و خصومت

است بالا رفته، جایش را رضا به داده خالق و عشق به خدا و خدمت به خلق تا سر حد ایثار و احساس برادری گرفته است.»

و این عشق و محبت به انسان‌ها موجب شده بود که همه ایرانیان او را دوست بدانند تا به آنجا که مرحوم غلامرضانجاتی دوست دیرین وی در مصاحبه‌ای راجع به او گفت:

«صداقت، شفقت بالا، رعایت ادب و احترام در برخورد با مردم و بی تکلفی در زندگی خصوصی، او را مورد احترام و محبت قرار می‌داد.»

و استاد بهیچ‌گونه تنی در مقاله‌ای تحت عنوان **یادگارهای مهندس بازرگان** - که در این مجموعه خواهید خواند - می‌نویسد:

«معلم عظیمی از کتاب‌ها، جزوه‌ها و سخنرانی‌هایی که از مهندس بازرگان باقی مانده است و انجمن‌ها و مؤسسات علمی که بیان‌گذارش بود و یا نقش اساسی در تأسیس آنها داشت و تاریخ طولانی مبارزات پاک سیاست اجتماعی و شاگردان لایق و مؤمنی که تربیت کردن همگی از یادگارهای خیر آن مرحوم هستند و هر کدام نیز به سبب کتابی توفیقات زیادی داشته‌اند اما مهندس یادگار دیگری نیز باقی گذاشت که در کتابی ثبت نکرد و در آن کتاب نوشت یادگاری است نقش بسته در ذهن و خاطره همه کسانی که با او حشر و نشر و آمیزش داشتند. این نوشته صرفاً مخصوص، صفا، سادگی و انصاف آن مرد بود، و نه برای رسیدن به آن مقام و نه در آن مقام زبان را به دروغ بیافزاید و راستی که این فضیلت خردی نیست و راستی که مردان این میدان کجایند؟ و راستی چنین مردمی در دنیا کم‌یابند. تاریخ معاصر رجال ایران و جهان را باید مطالعه کرد تا قدر امثال بازرگان معلوم شود.»

از ویژگی‌های برجسته بازرگان تقوایش بود، به گونه‌ای که دکتر سید محمد مهدی جعفری در مقاله مردی بزرگ از سلالة راستان در این باره می‌گوید:

«تقوا و یا به اصطلاح زیبا و درست آیت‌الله طالقانی پروا پیشگی این خصلت است. مهندس بازرگان در همه کارها، اندیشه‌ها، طرز تفکر سیاسی و رفتار با دیگران، در تخصص، در همه امور و در زمان حزبی و در همه زمینه‌ها داشت و اعمال می‌کرد، به طوری که [حتی] مخالف او هم در برابر تقوایش معترف بود.»

شهامت اخلاقی و شجاعت علمی اندیشمند ما از دیگر ویژگی‌های او بود. حمید بهرامی در نگاهی به زندگی سیاسی - مذهبی مرحوم بازرگان آن را مهمترین خصلت او می‌داند:

«از مهمترین ویژگی‌های مرحوم بازرگان شهامت اخلاقی و شجاعت علمی و سیاسی او بود. وی در طول حیات خود مرعوب هیچ جوی نشد و همواره آزادگی فکری و سیاسی و اعتقادی خود را حفظ کرد.»

یکی دیگر از ویژگی‌های مهم وی انتقادپذیری او بود. بازرگان هرگز خود را موجودی خطاناپذیر نمی‌دانست و از همین رو بود که به «شورا» اهمیت بسیار می‌داد و می‌گفت شرکت در شوراها و شنیدن آرای گوناگون موجب می‌شود که انسان به خطای خویش پی ببرد. اما او هرگز سخن بدون دلیل کافی را نمی‌پذیرفت. او به راستی به انتقاد بها می‌داد. از آنجایی که مرحوم بازرگان پیوسته در تمام جلسات و در تمام آثار خویش به مباحث علمی اهمیت می‌داد، بخش عمده‌ای از مقالات مجموعه حاضر به مباحث علمی که به

گونه‌ای با آثار مرحوم بازرگان ارتباط دارد اختصاص یافته است. هرگز نباید تصور کرد که تمام مقالات این مجموعه تعریف و ستایش از بازرگان است. مطالعه دقیق دیدگاه‌های فرهیختگان در این مجموعه نشان می‌دهد که نظرات آنان نسبت به مواضع سیاسی و اجتماعی آن مرحوم گاه بسیار متفاوت است، اما همه کسانی که در مورد وی به داوری نشستند بر این نکته اتفاق نظر دارند که مهندس مهدی بازرگان سال‌های فراوان می‌کوشید تا گفت‌وگو و مدارا را ترویج کند و مبارزان و آزادیخواهان را از رویه‌های خشونت‌آمیز بر حذر دارد و عقیده داشت که حذف ناگهانی و یا تدریجی گروه‌ها، جمعیت‌ها و احزابی که دیدگاه‌هایشان با ما یکی نیست، نسل امروزین را در نوعی آتارشیسم فکری و اخلاقی فرو می‌برد که در نتیجه، هیچ میراث و هویت دینی تاریخی و ملی ارزشمندی برای خود نخواهد شناخت و این مصیبتی بزرگ برای میهن ما خواهد بود.

گروه پژوهش‌های تاریخی انتشارات قلم